

Селянство України за умов соціально-економічних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь другої половини XIX – першої третини XX ст.

The peasantry of Ukraine under the conditions of socio-economic transformations and socio-political upheavals of the second half of the nineteenth - first third of the twentieth century

УДК94(4)“18”:327

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-5-10

Ю. С. Земський

доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Хмельницького національного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

МІЖНАРОДНИЙ ЧИННИК СПОНУКАННЯ ВЕЛИКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ*

У статті проаналізовано вплив зовнішньо-політичної кон'юнктури, що склалася навколо Російської імперії у середині XIX ст. на дії царату по закінченню Кримської війни. Розкрито зміст реформи 1861 р. у контексті проникнення зі Західної Європи в середовище освіченої частини російського суспільства критичних настроїв щодо політики самодержавства.

Ключові слова: реформа 1861 р., європейська громадськість, національні відчуття, міжнародний вплив, російський націоналізм.

Постановка проблеми. Велика реформа 1861 р. є досить широко вивченою як у ракурсі її передумов, так і перебігу та наслідків. Однак вона розглядається, зазвичай, у контексті внутрішньополітичних та економічних реалій, що склалися в Російській імперії станом на середину XIX ст. Водночас, значно ємкіше та скрупульозніше можна бачити її деталі, розглядаючи цю реформу на тлі загально-європейських процесів, що відбувалися у суспільно-політичній царині життя. Тим паче, такий ракурс є вочевидь важливим, коли згадати статус Російської імперії в міжнародних відносинах європейського континенту. Правлячий двір імперії, як і освічена частина його підданих, були надзвичайно чутливими щодо власного сприйняття елітами інших країн, а також репутацією, що поширювалася у шойно народжений (саме в той час) сфери так званої європейської громадської думки.

Події революції 1848 р. інтенсифікували громадянську активність у країнах Європи й більше того, європейські політики змушені були враховувати думку громадськості як у внутрішній політиці, так і у сфері міжнародних відносин. Однак для Російської імперії така громадянська активність була зовсім нехарактерною аж до Паризького миру 1856 р., коли Росія зазнала міжнародної ганьби за підсумками Кримської війни. Вибух критичних настроїв серед освіченої частини російського суспільства став тоді одним із найсуттєвіших каталізаторів реформування Російської імперії й, зокрема, проведення Великої реформи 1861 р.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика реформ у Російській імперії другої половини XIX ст., а щонайперше селянської реформи 1861 р. цілком об'єктивно продовжує залишатися в полі уваги сучасних дослідників у різних ракурсах її осягнення. Триває вивчення документальних джерел, залучаються напрацювання різних шкіл зарубіжної історіографії, виникають нові контексти розгляду цієї проблеми з огляду на синтез зв'язків різних наукових парадигм тощо. Найбільш авторитетними майданчиками публікацій цієї проблематики стали часописи «Український селянин», «Український історичний журнал», а також серійний збірник праць «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.». Серед дослідників Великої реформи 1861 р. та ширшої аграрної проблематики важливі напрацювання зробили О. Реєнт, С. Борисевич, С. Корновенко, В. Ігнатенко, Н. Темірова, Ю. Присяжнюк та інші.

Метою статті є з'ясування загального змісту міжнародної кон'юнктури, що склалася навколо Російської імперії станом на середину XIX ст. й зумовила стимулюючу роль щодо проведення реформи 1861 р.

Виклад основного матеріалу. Російська імперія XIX ст. за всієї своєї консервативності внутрішнього життя зберігала, водночас, постійну активність у сенсі втручання в політику всієї Європи. Після тріумфального входження російської армії на чолі з імператором Олександром I у Париж 1814 р. на чотири десятиліття Росія поновила свою впливовість на європейському континенті, де пам'ятали військово-політичну активність росіян іще з XVIII ст. Тож після

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864).

розгрому Наполеона, Росія знову повернула собі авторитетне право «допомагати» намісникам європейських престолів встановлювати «порядок» у межах їхніх володінь. Цій ідеї було підпорядковано, зокрема, створення Священного союзу (1815 р.) й Росія почувалася в тому «союзі трьох» одноосібним арбітром усієї європейської політики. «Російський государ без планів, без бажань, без приготувань, без задумів у своєму Царсько-сільському кабінеті ближче Карла V та Наполеона до їхньої мрії про ідеальну монархію», – писав у 1839 р. придворний історик та один із найкращих знавців тогочасної європейської політики Михайло Погодін [1, 13].

Однак такий погляд на Європу з Росії зовсім не збігався зі зустрічним баченням. «Європейці ненавидять Росію, – констатував той же М. Погодін у 1842 р., – офіцери, молодь, студенти марять про війну з Росією і складають стратегічні плани в газетах, друкують карикатури та інше» [2, 31]. Ще більше утвердилися такі настрої європейців після подій 1848 р.

Попри те, що та революція була однією із найменш успішних, бо вже за шість місяців стало зрозуміло, що повсюдно вона зазнає краху, а за півтора року в усіх країнах, окрім Франції, було відновлено скинуті режими – все ж, аби не повторилися подібні потрясіння, Європа впродовж наступних десятиліть почала стрімко змінюватися. Це була «весна народів», і як усяка весна, зауважував Е. Хобсбаум, вона швидко скінчилася, але залишила по собі результати [3, 21]. Європейські народи ще більше посилили свою громадянську активність, газетні публікації стали впливати на прийняття конкретних політичних рішень, правлячі кола європейських держав змушені були зважати на громадську думку.

Усе це цілком контрастувало зі «сплячою» Росією періоду правління Миколи I, де навіть з університетського навчання було вилучено філософію, аби молоді розуми не спокушались якимись «небезпечними» ідеями. Тож природно, що серед європейської громадськості традиційно циркулювало обговорення пристрасті росіян до завоювань, висміювалася нехіть дворянства до здобуття освіти та практично повна неграмотність селян, засуджувалися порядки кріпосного права, жорстокість у ставленні до солдат в армії та до кріпаків у помістях тощо. На тлі загальноєвропейських процесів російська дійсність справляла враження не лише архаїчності, але й ворожої загрози, тому російський режим Миколи I було названо «жандармом Європи». Уже на початку 1850-х рр. М. Погодін визнавав: «Росіянину практично неможливо подорожувати, не піддаючись чуливим образам, що не мають жодних меж. Народи бачать в Росії, у її могутності головний захист власних, зневажених їм урядів, й вони злостують через втручання у їхні внутрішні справи» [4, 55 зв.]

За такого протистояння із громадською думкою Заходу, Кримська (або Східна) війна, що була спровокована російською дипломатією, видавалася росіянам чимось настільки жаданим, що повинна була відбутися обов'язково і якнайшвидше. Російським патріотам не терпілося довести усім своїм «недоброзичливцям», що саме вони вболівають за правду, й саме вони є втіленням справедливості, й тільки вони мають моральне право встановити «богоугодний» порядок у вгрозілих інтригах, наскрізь грішній та вічно невдячній стосовно до Росії Європі.

Такі настрої росіян постали в усіх їхніх заявах, що виголошувалися з початком війни.

Глава російських слов'янофілів К. Аксаков у лютому 1854 р. писав, що росіяни не мають права боятися, бо з ними Божа правда. «На нас збирається вся Європа? І що ж? Тим краще, Росія буде боротися своїми могутніми силами, рідними, єдиноутробними, без домішки іноземних союзників, не дуже вірних» [5, 7 зв.-8]. Не менш патетична самовпевненість звучала в тому ж часі з вуст офіційного історика О. Попова: «З якою настороженою увагою кожен справжній росіянин перебував у передчутті на довгоочікувану звістку про війну з турками! Благоговійно перехрестившись, кожен читав маніфест 21 жовтня, усвідомлюючи, що нарешті прийшов роковий час...» [6, 13 зв.-14 зв.]

Проте після повного програшу та Паризького конгресу, де в березні 1856 р. був підписаний ганебний для «величі» Росії мир, настрої росіян різко змінилися. Задля пом'якшення «незручності становища», наближені до двору тоді ж почали активно говорити, що тепер Росія планує зайнятися своїми внутрішніми справами, реформуватися. Новопризначений тоді російський канцлер, князь О. Горчаков через дипломатичні представництва прагнув просунути ідею, що «підписаний в Парижі мир є початком нової політичної ери... Імператор бажає жити зі всіма в добрій згоді» [7, 252–253].

Такі елейні слова були своєрідною передмовою до поступок, полегшень, дозволів, реабілітацій – власне, лібералізму, який став логічно вимушеною за вказаних обставин поведінкою всієї владної імперської машини. Як зазначає російська дослідниця Л. Захарова: «Олександр II став на шлях визвольних реформ не з причини власних переконань, а як військова людина на троні, усвідомивши «уроки» Кримської війни, як імператор і самодержавець, для якого понад усе були престиж і величність держави» [8, 177].

Можна стверджувати, що з початку правління Олександра II певний час самі обставини керували ним і спрямовували його до реформ. Тож коронація Олександра II у серпні 1856 р. супроводжувалася амністією політичних в'язнів: декабристів, кирило-мефодіївців, петрашевців, учасників польського Листопадового повстання 1830-31 рр. Тоді ж було скасовано, запроваджену Миколою I заборону на закордонні поїздки, а також знижено плату за паспорти. Припинено було контроль за університетами. Зрештою, за вимогою часу, Олександр II змушений був спонукати Таємний комітет та дворянські зібрання губерній до активних зусиль із підготовки та вирішення селянського питання.

Відомо, що Велика реформа 1861 р. «народжувалася» досить складно. Красномовною в цьому сенсі є промова Олександра II, виголошена на зібранні предводителів дворянства Московської губернії 30 березня 1856 р.: «Чутки носяться, що я хочу дати волю селянам. Це несправедливо і ви можете сказати це всім, праворуч і ліворуч, але почуття ворожості між селянами і поміщиками, на жаль, існують і через це було вже кілька випадків непокори поміщикам. Я переконаний, що раніше чи пізніше ми повинні до цього прийти. Я думаю, що і ви однієї думки зі мною, а тому на багато краще, щоб це відбулося згори, а не знизу» [9, 2].

Зрозуміло, що, маючи дворянство за соціальну опору власного правління, самодержець остерігався викликати їхнє невдоволення, а отже й змушений був «пояснювати» їм, що альтернативи звільненню селян вже не існує. Водночас, через довірених людей цар змушений був спонукати Таємний комітет та дворянські зібрання губерній (в складі яких переважали антиреформаторські настрої) до активніших зусиль у підготовці та вирішенні селянського питання.

Проте сама природа самодержавства, тобто необмежена нічим влада монарха, спокушала і підштовхувала до дій, які б сприяли повноті утвердження абсолютизму влади. Цього якраз найбільше й бажав Олександр II і про це він оголосив у найперших своїх промовах при вступі на трон. 19 лютого 1855 р. на засіданні Державної ради новий самодержець визнав себе послідовником «бажан та бачень» своїх августійших попередників – «Петра, Катерини, Олександра благословенного і незабутнього нашого батька», а на прийомі дипломатичних представників у Зимовому палаці 23 лютого завірив, що буде «наполегливо дотримуватися політичних принципів батька і дядька (Миколи I і Олександра I) – принципів Священного союзу» [8, 177]. Тому не потрібно впадати в ілюзії щодо поведінки та «реформаторської рішучості» Олександра II. Як слушно зазначає Р. Пірсон, за жодних історичних обставин самодержці не робили добровільних поступок, які могли б призвести до виникнення чогось, що нагадувало б «договірні права» – угоду між сувереном і народом, яка з'єднувала б ці сторони взаємними обов'язками [10, 44]. Традиції нічим не обмеженої влади перешкождали дотриманню навіть встановленої вже законодавчої процедури, адже самодержець особисто жалував (власне – *дарував* усім підданим) і закони, і права, і повноваження, а тому все це було лише ласкою царя. Інакше кажучи, проведення реформ свідчить, що вони стали необхідними для самодержавства.

Найбільш істотним рушієм реформаторства другої половини XIX ст. в Російській імперії була, звісно, поразка у Кримській війні (1853-1856 рр.) Вона означила архаїчну відсталість економіки Російської імперії, а відтак – потребу в її модернізації. Однак не менш важливо – ця поразка суттєво підірвала авторитет самодержавства у міжнародних відносинах та перед власними підданими. Саме під впливом європейських свобод та їхньої ж критики в російському суспільстві розпочалися палкі дискусії навколо усіх без винятку проблем, що потребували нагального вирішення, а водночас прийшло усвідомлення, що «велич» Росії, яку витворив Микола I, була втрачена, насправді – Росія відстала, архаїчна, зі засиллям азійських пережитків, а отже потрібно все змінювати.

Звісно, що реформ потребували усі сфери життя. Серед найбільш болючого – рабство кріпосного права, а разом з ним – тотальна неграмотність та повна аполітичність селянства (страх, забитість, нерозуміння та байдужість до питань громадського життя), а водночас, з іншого боку, – необмежене свавілля поміщиків та чиновництва.

Не менш важливим чином російські реформи підштовхувалися також націоналізаційними процесами, що відбувалися у XIX ст. на теренах Європи. Власне трансформація європейських

суспільств у нації після «Весни народів» спричинилася до появи подібного процесу і в Російській імперії. Нагадаймо, що саме тоді, за умов ослаблення імперії, вчергове активізувався національний рух поляків (який уже з весни 1860 р. вилився у вуличні протистояння у Варшаві навіть із людськими жертвами) за відновлення своєї держави в кордонах 1772 р. Саме остання обставина розбурхала національні почуття росіян, вони обурилися такими претензіями поляків й – що важливо було для самодержавства – російська активна громадськість переклочила свою увагу та силу на «польську загрозу». Отже, замість критики царату із вимогами до нього щодо реформування імперії, росіяни взялися за боротьбу з польськими зазіханнями на «єдність і неподільність» імперії. За таких обставин влада дуже швидко усвідомила, що націоналізм є справжньою, реальною, дієвою силою й уже відкрито й сміливо також заговорила про «загрози вітчизні», а отже про першочергову необхідність її захищати. Таким чином, російська активна громадськість була «переведена» на позиції «офіційного» проімперського націоналізму.

Важливо також нагадати, що на теренах Українського Правобережжя, а також у Білорусі й Литві значна частина шляхти-дворян була поляками. Ці дворяни, які вважалися (за законами станових порядків імперії) опорою царату, стали раптом його ворогами й загрозою єдності держави. Тож звісно, влада імперії «згадала», що на тих теренах є мільйони селян «русского народу» (концепція «руськості», як єдності велико-, мало- та білоросів створена була ще на початку XIX ст.). Отже, владі імперії потрібно було єднатися з простолудом, аби протистояти частині дворян – це і була трансформація від станових до націоналізаційних основ організації життя імперії. Звісно, аби це стало можливим, тому простолуду належало надати свободу, права вільних людей. Таким чином, звільнення з кріпацтва селян стало необхідним ще й задля посилення «всенародного руського» спротиву непокірній польській шляхті.

Проте, можна також стверджувати, що династія Романових (ні тоді, ні пізніше) не мала в політиці націоналізації настроїв росіян (а також українців й білоросів, яких теж зараховували до числа «руських») чіткої тактики дій, не мала перспективної стратегії, кожний із імператорів другої половини XIX – початку XX ст. поведився в колі цих проблем, не успадковуючи досвіду попередника, тому в різному часі «офіційний» націоналізм набував різного обличчя, а крім того, одночасно могли існувати та виявляти себе також кілька різних типів «народного» – «громадянського» націоналізму, які репрезентувалися окремими політичними проектами. А. Каппелер, наприклад, визначив три головні різновиди російського націоналізму: реакційно-антисемітський, консервативно-православний та ліберально-конституційний, зважаючи на це, завжди неясною була сама концепція нації в Росії; до неї у різних випадках зарахування: 1) усі піддані імперії; 2) члени привілейованих станів; 3) російські православні (маються на увазі великороси) або 4) усі східні слов'яни (тобто, велико-, мало- та білороси), в дусі традиційного значення поняття Русь [11, 186-187].

Отже, втрата авторитету та невпевненість у діях імперської влади в процесі зростання громадської активності перших років правління Олександра II підштовхнули офіційні кола до розуміння, що без

націоналізації не уникнути подальшого розколу між правлячим двором та суспільством. Більше того, цілком доцільно було б скористатися націоналістичними почуттями в інтересах посилення єдності імперії. До того ж, оскільки в ліберальні (по суті антисамодержавні) настрої «впадала» частина освіченої російської громадськості, власне частина дворян (головної соціальної опори царя за становими законами самодержавства), то тепер до цих дворян вже не могло бути повної довіри. Отже, повинна була з'явитися нова сила, на яку міг би опертися правлячий двір.

У цьому контексті Велика реформа 1861 р. була не просто реформою дарування селянам «свободи» та незалежнення їх від волі дворян-поміщиків, ця реформа формувала саме ту нову силу опори царя. Після неї вже не суто дворянство, а увесь народ (щонайперше селянський простолюд) мав проникнутися почуттям любові до самодержця, відданості йому та готовності на жертвність за його покликом, оскільки в його особі концентрувався зміст «турботливого опікуна», «люблячого батька», що піклується за «своїх людей», він «визволитель від кріпацтва» та «справедливий суддя». Отже, його діяльність спрямована на забезпечення «добра для всього народу», а його рішення є «священними». Так з'явився офіційний, проімперський російський націоналізм.

Посиленню позиції самодержця «в очах свого народу» сприяла також поява сил «ворожих» інтересам самодержця-імперії-вітчизни. Звісно, що роль такої сили, щонайперше, зіграли поляки. В різних сферах російського суспільства: серед вищих сановників, чиновників, представників «патріотичної» – промонархічної громадськості, – з'явилися «прозоріння», що діяти проти поляків треба не насиллям, не репресіями, а розколюючи їхні ряди, не даючи їм поширити свої ідеї серед народу та навертаючи на свою сторону ті верстви простолюду, які так старанно «обробляє» польська шляхта, аби «організувати» їх як своїх союзників.

Про це, зокрема, йшлося в записці «Про засоби зросійщення Західного краю», підготовленої міністром внутрішніх справ П. Валувим: «...Ми використовували для досягнення мети тільки один засіб – силу, в тих різноманітних формах, в яких можливе виявлення сили. Але сила сама по собі недостатня для отримання надійних результатів у справі зближення народностей і умиротворення різних віросповідань... всі ці заходи мають характер охорони суспільного порядку і є тимчасовими. Вони майже всі засновані на началах залякування. Але воно [залякування – Ю.З.] не може бути довготривалим засобом, воно не вирішує жодної проблеми... Аби не допустити зростання числа ворожих елементів потрібно: 1) підтримувати обережною рукою взємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов'язковий викуп [йдеться, звісно, про викуп землі – Ю.З.] на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів; 2) швидко створювати сільські школи, опираючи їхню роботу на утвердження рускої народності в краї, для чого необхідна підтримка православного духовенства» [12, 2-7 зв.] Далі П. Валувєв пропонував методи руйнації добробуту польських землевласників та приборкання їхньої політичної активності [12, 12 зв.]

Удаваність та лицемірну оманливість всього імперського лібералізму й усіх «прогресивних» реформ, разом із селянським звільненням 1861 р. (про які так багато говорили російські патріоти, захищаючи імперію й підносячи роль самодержця у справі прогресивного поступу Росії), викрив іще у 1867 р. К. Маркс. Звільнення селян зовсім не означає, що Росія вступила до сім'ї цивілізованих народів, писав К. Маркс. Насправді «...воно [звільнення селян – Ю.З.] врятувало верховну урядову владу від спротиву, який могли виявити до її централізаторської діяльності дворяни. Воно створило широкі можливості для вербування в свою армію, підірвало общинну власність російських селян, роз'єднало їх і зміцнило їхню віру в царя-батюшку. Воно не очистило їх від азіатського варварства, бо цивілізація створюється століттями. Всяка спроба підвищити їхній [селян – Ю.З.] моральний рівень карається як злочин. Досить вам тільки нагадати про урядові репресії проти товариств тверезості [йдеться про «рух тверезості», започаткований у 1859 р. з ініціативи священників, що охопив ряд західних губерній імперії, в тому числі Українського Правобережжя, але був заборонений владою [13] – Ю.З.], які прагнули врятувати московита від того, що Фейєрбах називає матеріальною субстанцією його релігії, тобто від горілки. Невідомо, які наслідки викличе в майбутньому звільнення селян, а сьогодні очевидно, що воно збільшило наявні сили царя» [14].

Як бачимо, не вживаючи лише самого терміну, К. Маркс говорив ні про що інше, як про націоналізацію політики Російською імперією, яка засобами самореформування 1860-х рр. дещо дистанціювала від себе дворян і почала апелювати до широких мас неосвіченого, напівзлидненого селянства. У відповідь селянство кожний найменший крок влади на поліпшення свого життя розцінювало як величезну ласку та добротність царя, а отже маси простолюду від тоді стали базовою соціальною опорою імперської політики.

Нетрадиційно трактував наслідки реформи 1861 р. також відомий російський шовініст та публіцист М. Катков. Усупереч її звичному тлумаченню, як дарування свободи селянам, він стверджував, що насправді з цією реформою відбулося знищення останнього обмеження влади самодержця. Влада поміщиків над селянами суперечила сутнісній природі самодержавства, яке не могло миритися із наявністю будь-якої влади, що походить не від нього, а отже, імператор покінчив із несправедливістю і став насправді повноцінним самодержцем [15, 287].

Таким чином, під впливом націоналізаційних процесів, що відбувалися у Західній Європі після подій революції 1848 р., Велика реформа 1861 р. започаткувала в історії Російської імперії впровадження нової технології правління. На зміну неподільному пануванню станових принципів, за якими самодержець опирався у своїй політиці на панівні верстви, почав застосовуватися ще й принцип «проімперської» націоналізації свідомості мас. Задля цього імперія повсякчас вишукувала «ворогів», «праведна» боротьба з якими слугувала засобом «єднання» народу навколо самодержця та інтересів імперії. Гарантом надійності дії проімперської націоналізації було (усіма силами пропаганди впроваджуване) переконання, що поняття імперія та

вітчизна є тотожними. Отже, боротьба за імперію та самодержцтво-імператора є суть патріотизмом.

Водночас, процес викупу землі селянами імперії, як відомо, затягнувся аж до початку XX ст., а тому на той же час затягнувся й процес поширення на селян громадянських прав. Тож Російська імперія так і залишилася станом за принципами своєї організації, а селяни так і не усвідомили себе громадянами – суспільством, а через нерозвинутість громадянських відносин та негарантованість громадянських свобод усі спроби обмежити владу самодержцтва впродовж усього XIX ст. легко поборювалися владою. Специфічна форма політичного режиму самодержавної імперії «виховала собі» специфічне суспільство – переважаюча частина якого (селяни) не мала громадянських прав, не розуміла їхньої значущості та цінності, а відтак і не прагнула їх мати. Користуючись «сліпим» патріотизмом своїх підданих, що ґрунтувався на завжди чутливих протиріччях національних інтересів, імперія аж до останнього часу існування повсякчас вміло мобілізувала їх на свій захист.

Висновки. Недоброзичливе ставлення європейської громадськості до практики втручання Російської імперії у внутрішньополітичні процеси їхніх країн, а також ослаблення політичного впливу Росії за результатами програшу в Кримській війні стало каталізатором політичної активізації освіченої частини російського соціуму. Однак, природні процеси трансформації суспільств у нації, що відбувалися у Європі під час боротьби окремих народів за свої громадянські права в Російській імперії було використано як технологічний прийом, як інструмент для самозбереження та підсилення влади. Національні почуття збурювалися правлячими колами царату серед усіх верств росіян, аби вони мали ілюзію єдності зі своїм самодержцем, як головним репрезентантом державної влади, але в жодному разі це не мало нічого спільного з перетвореннями під час формування націй на Заході, де головною ознакою суспільства-нації стала політична суб'єктність кожного із її членів. Таким чином, Велика реформа 1861 р. була суттєво спонукувана активною частиною російської громадськості під впливом тогочасної втрати Росією авторитету в міжнародних відносинах. Проте ця реформа була політично використана царатом задля розширення власного опертя на селянську верству й позбавлення себе, тим самим, необхідності догоджати дворянству.

Список використаної літератури та джерел:

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі: ІР НБУ), Ф. І, Спр. 6836. Погодин М. [Без назви] (1838 г.), Арк. 1-18.
2. ІР НБУ, Ф. І, Спр. 6836. Второе донесение профессора Погодина министру народного просвещения о Славянах. (1842 г.), Арк. 19-45.
3. Хобсбаум Э. Век капитала. 1848 – 1875. Ростов на Дону : Изд-во Феникс, 1999. 480 с.
4. ІР НБУ, Ф. І, Спр. 6836. Погодин М. Взгляд на Русскую политику в нынешнем столетии, Арк. 46-97.
5. ІР НБУ, Ф. 160, Спр. 265. Аксаков К. Об отношениях между Россией и Западом (8 февраля 1854 г.), 12 арк.
6. ІР НБУ, Ф. 160, Спр. 289. Попов А. Записка о войне с Турцией (1854 г.), 24 арк.
7. Татищев С. Император Александр II, его жизнь и царствование : в 2 кн. Москва, 1996. Кн. 1. 608 с.
8. Захарова Л. Александр II. *Российские самодержцы (1801-*

1917). Москва : Международные отношения, 1993. С. 159-214.

9. ІР НБУ, Ф. І, Спр. 13904. Секретные письма кн. Василия Долгорукова гр. А.А. Закревскому по поводу текста речи, произнесенной Александром II губернскому и уездным предводителям дворянства в Москве 30 марта 1856 г. Слова Государя Императора, сказанные губернскому и уездным предводителям 30 марта 1856 г., 2 арк.
10. Пирсон Реймонд. Привилегии, права и руссификация. *Ab imperio*. 2003. № 3. С. 35-56.
11. Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між “французькою” та “британською” стратегією. *Схід-Захід*. 2001. №4. С. 174-221.
12. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург, Ф. 908, Оп. 1, Спр. 185. Всеподданейшее представление Валуева и записка в Западный Комитет о средствах обрусения Западного края, 29 арк.
13. Земський Ю. Позиція священників та офіційної влади Російської імперії у русі тверезості середини XIX ст. на Поділлі. *Історія релігій в Україні*. Львів : Логос, 2005. Кн. 1. С. 256-262.
14. Маркс К. Промова на польському мітингу в Лондоні 22. I. 1867 р. *Зібрання творів*. Київ, 1963. Т. 16. С. 200-202.
15. Будницький О. О сословном и национальном вопросе в императорской России. *Ab imperio*. 2001. № 3. С. 275-297.

References:

1. Pohodin, M. (1838). [Bez nazvy]. *Instytut Rukopysu Natsional'noyi biblioteki Ukrayiny imeni V. Vernads'koho (dali IR NBU)*. I, 6836, 1-18. [in Russian].
2. Vtoroe donesenie professora Pohodina ministru narodnoho prosveshcheniya o Slavyanakh (1842). *IR NBU*. I, 6836, 19-45. [in Russian].
3. Khobsbaum, E. (1999). *Vek kapitala. 1848 – 1875*. Rostov n/D: Izd-vo Feniks. 480. [in Russian].
4. Pohodin, M. (1854). *Vzhlyad na Russkuyu politiku v nyneshnem stoletyi*. *IR NBU*. I, 6836, 46-97. [in Russian].
5. Aksakov, K. (1854). *Ob otnosheniyakh mezhdru Rossiei i Zapadom (8 fevralya)*. *IR NBU*. 160, 265. 12. [in Russian].
6. Popov, A. (1854). *Zapyska o voyne s Turtsiey*. *IR NBU*. 160, 289. 24. [in Russian].
7. Tatishev, S. (1996). *Imperator Aleksandr II, eho zhyzn' i tsarstvovanie*. V 2-khn. Moskva, 1. 608. [in Russian].
8. Zakharova, L.H. (1993). *Aleksandr II. Rossiyskie samoderzhtsy 1801 – 1917*. Moskva. 159-214. [in Russian].
9. *Sekretnye pis'ma kn. Vasiliya Dolgorukova hr. A.A. Zakrevskomu po povodu teksta rechy, proiznesionnoy Aleksandrom II hubernskomu i uezdnyim predvoditelyam dvoryanstva v Moskve 30 marta. (1856)*. *Slova Hosudarya Imperatora, skazannye hubernskomu i uezdnyim predvoditelyam 30 marta 1856*. *IR NBU*. I, 13904. 2. [in Russian].
10. Pirson, R. (2003). *Privilehiy, prava i russifikatsiya*. *Ab imperio*, 3. 35-56. [in Russian].
11. Miller, O. (2001). *Polityka vlady i rosiys'koho natsionalizmu v ukrayins'komu pytanni – nezroblenyi vybir mizh "frantsuz'koyu" ta "brytans'koyu" stratehiyeyu*. *Skhid-Zakhid*, 4. 174-221. [in Ukrainian].
12. *Vsepoddaneyshee predstavlenie Valueva i zapyska v Zapadnyy Komitet o sredstvakh obrusenniya Zapadnoho kraja. (1860)*. *Rosiys'kyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv, m. Sankt-Peterburh*, 908, 1, 185. 29. [in Russian].
13. Zems'kyi, Y. (2005). *Pozytsiya svyashchenykyv ta ofitsynoyi vlady Rosiys'koyi imperiyi u rusi tverezosti seredyiny XIX st. na Podilli. Istoriya relihiy v Ukrayini. Naukovyi shchorichnyk. L'viv*, 1. 256-262. [in Ukrainian].
14. Marks, K. (1963). *Promova na pol's'komu mitynhu v Londoni 22. I. 1867 r. Zibrannya tvoriv*, 16. 200-202. [in Ukrainian].
15. Budnyskiy, O. (2001). *O soslovnom i natsional'nom voprose v imperatorskoy Rossii*. *Ab imperio*, 3. 275-297. [in Russian].

Y. Zems'kyi

UDC 349.4(477)(09):94(477)
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-10-15**INTERNATIONAL FACTOR IN ABETMENT
OF THE GREAT REFORM OF 1861**

Introduction. The Great reform of 1861 has been extensively studied, both in terms of its preconditions and in its course and consequences. However, it is usually considered in the context of the internal political and economic realities existing in the Russian Empire as of the mid-19th century. In the meantime, one can see its details much more capaciously and scrupulously, considering this reform against the backdrop of pan-European processes taking place in the socio-political realm of life. Moreover, such a perspective is obviously important when one considers the status of the Russian Empire in the international relations of the European continent. The ruling court of the empire, as well as the educated part of its subjects, were extremely sensitive to their own perceptions by the elites of other countries, as well as to the reputation that had spread in the newly born (at that time) sphere of so-called European public opinion.

The events of Revolution in 1848 intensified civic activity in the countries of Europe and, moreover, European politicians were compelled to take into account the public opinion in both domestic politics and in the sphere of international relations. However, for the Russian Empire, such civic activity was not peculiar until the event of Paris Peace in 1856, when Russia suffered from international shame for results of the Crimean War. The explosion of critical sentiment among the educated part of Russian society then became one of the most significant catalysts for reforming the Russian Empire, and in particular, for carrying out the Great Reform in 1861.

Purpose is to find out the general content of international situation that formed around the Russian Empire as of the mid-19th century and provided a stimulating role for carrying out the 1861 reform.

Results. Still long before the Crimean War, and even more so during its course, perception of Russian politics in the circles of the Western European community was extremely negative. The same sentiment regarding the politics of autocracy spread also among the Russians themselves from the second half of the 50s in 19th century. Therefore, despite of the Alexander II statements at the accession to the throne about the continuation of his predecessors' policy and even open denying of plans to abolish serfdom by him, political circumstances forced him to change his mind and organize the Great Reform of 1861.

Conclusions. The natural processes of transformation of societies into nations, which took place in Europe during the struggle of individual peoples for their civil rights – in the Russian Empire was used as a technological method, as a tool for self-preservation and empowerment. National sentiments were stirred by the tsarist ruling circles among all groups of the Russians, so that people got the illusion of oneness with their autocrat as the main representative of state power. But in no way did it have anything to do with the changes in the formation of nations in the West, where the main feature of society-nation became the political subjectivity of each of its members. Thus, the Great Reform of 1861 was substantially driven by an active part of the Russian public, influenced by Russia's loss of authority in international relations at that time. However, tsarism used this reform politically to extend its own reliance on the peasantry and deprive itself from the need to please the nobility.

Keywords: 1861 reform, European public, national feelings, international influence, Russian nationalism.

V. Ivashchenko

*candidate of Historical Sciences, associate Professor,
Associate Professor of the Department of Intellectual
Property and Civil Law disciplines of Bogdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3230-8304>

O. Taranenko

*candidate of Historical Sciences, associate Professor,
Associate Professor of the Department of Intellectual
Property and Civil Law disciplines of Bogdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5218-9763>

**AGRICULTURAL ISSUES IN UKRAINE: THE
EXPERIENCE OF THE UKRAINIAN STATE IN
1918 AND IN THE MODERN PERIOD***

The article is devoted to the study of the solution of the agrarian question in the Ukrainian State in 1918 and in modern Ukraine. The authors analyzed the content of the agrarian legislation in the Hetmanate period and on the basis of the study of sources and scientific literature, it was found out the common and different from the current agrarian legislation in Ukraine.

Keywords: agrarian question, Hetmanate in 1918, Council of Ministers, peasantry, agrarian reform, State Land Bank.

Problem statement. The agrarian question is a fundamental factor and a cornerstone of social relations. Trying to resolve it for a long period of time gives the rise to controversy, debate, reform, and sometimes even war. In connection with finding ways to effectively solve the legal problems of the current agrarian issue in Ukraine, the historical experience of drafting of domestic legislation in the agrarian sphere it attracts the attention of researchers. After all, in the earlier stages of historical development, one can always find similar contemporary problems that have already been solved. Against this background, an analysis of the historical experience of regulating of agrarian relations makes it possible to accumulate an initial empirical database, on the basis of which modern legal scholars can create an optimal model of legislative regulation of such relations, taking into account the mistakes and achievements that have been made in the past. Thus, the topic of research that is the agrarian reform of Hetman P. Skoropadsky is updated in view of the complex processes of land relations reform in modern Ukraine.

Some experience in solving the agrarian question can be found in modern Ukrainian legislation. Yes of course, according to the Art. 14 of the Constitution of Ukraine, land is the main national treasure, which is under the special protection of the state [1]. According to Art. 1 of the Land Code of Ukraine, it guaranteed ownership of land. The use of land ownership cannot harm the rights and freedoms of citizens, the interests of society, impair the environmental situation and the natural qualities of the land [2].

* The article is written in accordance with the state budget theme "Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor" (state registration number 0118U003864).